

مداخلات دیدگاه حاکم بر زیبایی‌شناسی خیابان زند شیراز در سه دوره تاریخی

مریم اسماعیل دخت

پژوهشگر دکتری معماری منظر، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.

mym.esmaeildokht@ut.ac.ir

چکیده

تمامی حکومت‌ها از بنیان‌های نظری و ایدئولوژیکی برخوردار هستند که تلاش می‌کنند بدین وسیله مشروعیت سیاسی خود را تامین کنند. شهر یکی از مهمترین بسترهای اجتماعی است که بنیان‌های نظری و سیاست‌های دیدگاه حاکم بر کالبد فیزیکی آن و در نتیجه بر منظر شهر موثر است. اولین تصویر ذهنی شهروندان از یک شهر، منظر خیابان‌های آن است که بخش اعظمی از تجربه زیبایی‌شناختی مخاطبان از شهر را شکل می‌دهد. هدف از این پژوهش بررسی قانونمندی حاکم بر اقدامات و مداخلات شهرداری در خیابان زند شیراز در طول سه دوره تاریخی مهم در شکل‌گیری خیابان زند به عنوان یکی از قدیمی‌ترین خیابان‌های شهر شیراز و مهمترین شاهراه اقتصادی است. پژوهش حاضر از جمله پژوهش‌های تفسیری تاریخی است که با جمع‌آوری داده‌های کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی به تفسیر و تحلیل جنبه‌های مداخلات دیدگاه حاکم و تاثیر آن بر زیبایی‌شناسی خیابان زند در طول سه دوره قاجار، پهلوی، انقلاب اسلامی تاکنون می‌پردازد. بدین منظور معیارهای ارزیابی زیبایی‌شناختی متاثر از دیدگاه حاکم، در طول خیابان در سه دسته زیبایی‌شناسی کالبدی، اجتماعی و تاریخی در نظر گرفته شد. نتایج حاصل از پژوهش حاکی از آن است که مداخلات صورت گرفته توسط نهادهای رسمی انجام می‌گیرد و نهادهای اجتماعی‌ای جهت کنترل مداخلات وجود ندارد. از یک سو مداخلات صورت گرفته در جهت رسیدن به مشروعیت دیدگاه حاکم است و هر دوره به اقتضای شرایط سیاسی و اجتماعی موجود، روند مختص به خود را پی می‌گیرد. و از سوی دیگر مداخلات در هر دوره تحت تاثیر فردگرایی شدید و هرج و مرج گرا (ترجیحات فردی ارجح بر ترجیحات اجتماعی) حکام، تفکر تقلیدی به جای تفکر استنباطی (تجددگرایی وارونه)، عدم شناخت صحیح بستر، عدم ارزیابی مداخلات پیش از اقدام و سرعت زیاد مداخلات، و کوتاه مدت بودن تغییرات در اثر پذیرش وضع موجود؛ است.

واژگان کلیدی

دیدگاه حاکم، زیبایی‌شناسی، تاریخ، خیابان کریمخان زند، شیراز.

مقدمه

مردم از این تغییرات متضرر می‌شوند (لنگ، ۱۳۸۸: ۹۳). چند دهه اخیر سرعت تغییرات در منظر خیابان‌های شهر به قدری است که از ادراک شهروندان خارج شده و بستری برای نهادهای رسمی فراهم آمده است که بدون در نظر گرفتن سلیقه زیبایی‌شناسی مردم، و به صورت فردگرایانه در این تغییرات از یکدیگر پیشی بگیرند. ندیم در کتاب خیابان زند شیراز شروع اصلی تحولات در این خیابان را از دوره رضا خان و پیرو تغییرات و تحولات اقتصادی و اجتماعی جهان می‌شمارد. رضاخان با توپ پر و شصت تیر معروفش آمده بود تا قانونمند باشد و پیش از هر چیز با مدرنیته به جنگ سنت‌ها برود اما غافل از آن که نه جامعه آمادگی لازم برای این کار را داشت و نه شهرها و روستاهای سرزمین ما دارای بستر لازم برای این تحولات بودند (ندیم، ۱۳۹۴: ۲۴۲).

چند دهه اخیر بستر تغییرات و تحولات مهمی در عرصه‌های سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی بوده است. رشد سریع این تحولات گسست‌هایی را در محیط‌های ساخته شده به دنبال داشته است. خیابان، امروز به عنوان مطرح‌ترین محیط‌های ساخته شده و عنصر اصلی در پیکره شهر به‌شمار می‌رود و بسیاری از فعالیت‌های مرتبط با شهر و شهروندان در آن جریان دارد. برای تامین فعالیت‌های جدید و تجربیات جدید زیبایی‌شناختی یا تامین بهتر فعالیت‌های موجود شرایط خیابان تغییر می‌کند. دلیل ایجاد این تغییرات، پاسخگویی بهتر به مقاصد انسانی است. این تغییرات بازتاب باورها، نگرش‌ها و امکانات زمانی خاص هستند و الگوهایی را برای آینده فراهم می‌آورند. گاهی مردم از تغییرات بهره می‌برند و گاهی عده‌ای به قیمت بهره نبردن دیگران از این تغییرات سود می‌برند؛ گاهی منافع کوتاه مدت به مضرات بلند مدت منجر می‌شود و گاهی هم همه

• دیدگاه حاکم

مشخص در گذر زمان است که در سه وجه قابل بررسی است: ۱. وجه کالبدی (فرمی)، ۲. وجه اجتماعی (نمادین)، ۳. وجه تاریخی (تداوم). در نتیجه دو عنصر شی و مردم و رابطه این دو با یکدیگر در طول خیابان و در بستر زمان اهمیت می‌یابد. هر جا شی مورد بررسی باشد زیبایی بصری اهمیت می‌یابد و هر جا مردم مورد بررسی باشند زیبایی اجتماعی و تعامل این دو با یکدیگر در طول تاریخ، زیبایی تاریخی را رقم می‌زند (جدول ۱). از آنجایی که هدف از این نوشتار بررسی مداخلات دیدگاه حاکم بر زیبایی‌شناسی خیابان است، شاخص‌هایی از زیبایی مورد سنجش قرار می‌گیرند که حاصل مداخلات دیدگاه حاکم باشد.

• زیبایی اجتماعی (نمادین)

زیبایی‌شناسی نمادین با معانی تداعی کننده و لذت بخش محیط (خیابان) سر و کار دارد. بعضی از پژوهشگران (مثل Rapoport, 1982: 1997) معتقدند که بر خلاف طراحان حرفه‌ای که به زیبایی‌شناسی فرمی توجه بیشتری دارند، مردم محیط (خیابان) را به خاطر نمادها و قابلیت تامین فعالیت‌ها تحسین می‌کنند. زیبایی‌شناسی نمادین، با لذتی که از پیشینه ذهنی مردم و یا ذهنیتی که از پیکره بندی و ویژگی‌های محیط ساخته شده ایجاد می‌شود، سرو کار دارد (لنگ، ۱۳۸۸: ۲۰۶). از آن جایی که مخاطب زیبایی‌شناسی نمادین در خیابان، مخاطبانی هستند که در تجربه روزمره‌شان با محیط سرو کار دارند، در تفسیر این وجه زیبایی درک مشترکی از فعالیت‌های جاری در خیابان دارند

تمرکز قدرت در دست حکومت، یکی از بارزترین خصوصیات سیاسی و اجتماعی جامعه ایران در طول تاریخ بوده است. در ایران هرگز نهادهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی مستقل از حکومت (همانند جوامع غربی) نتوانستند به وجود آیند و سیطره قدرت بی چون و چرای حکومت بر هر امر ریز و درشت جامعه سایه افکن شد (زیباکلام، ۱۳۷۴: ۹۴). پیامد مهم شرایط اقلیمی ایران تمرکز قدرت در دست حکومت بود. این تمرکز باعث شد تا امکان به وجود آمدن برخی از تحولات اجتماعی که لازمه پیشرفت و توسعه هستند، به طور کامل از میان برود و یا عمیقاً کاهش یابد. در عمل بدین معنا بود که مشارکت مردم در امر هدایت جامعه، مدیریت و توسعه آن ناچیز بوده است. در نتیجه هر سیاست و هر تصمیمی اعم از سیاسی یا اجتماعی، فرهنگی یا اقتصادی، خرد یا کلان، کوتاه مدت یا برنامه ریزی شده و بلند مدت در تجزیه و تحلیل نهایی، مولود «عقل حکومت» بود (همان: ۱۱۱-۱۱۲).

زیبایی‌شناسی خیابان

با اتخاذ دیدگاه تعاملی، حس زیبایی از الگوهایی که مردم و اشیا را به هم مرتبط می‌سازند، نشات می‌گیرد (پاکزاد و ساکی، ۱۳۹۳: ۶). زیبایی‌شناسی خیابان، علم تفسیر مولفه‌های صورت دهنده به خیابان است (آتشین‌بار، ۱۳۹۱: ۱۴) مولف‌های صورت دهنده به خیابان شامل کالبد خیابان، مردم و تعامل این دو در طول زمان و در نتیجه نمادین شدن الگوهای رفتاری مردم در کالبدی

خیابان زند بسیار مهم‌تر از جنبه کالبدی آن است. زیرا خیابان زند به واقع خیابانی استثنایی نه تنها در ایران بلکه در جهان است و این گفته اغراق نیست که در یک خیابان با طول نه چندان زیاد، هر موسسه، اداره و سازمانی وجود دارد اعم از مناطق مسکونی، تجاری، آموزشی، تفریحی، سیاسی، بهداشتی، ورزشی، مذهبی و حتی نظامی (همان، ۴۷). کالبد و فعالیت‌های هویت‌بخش به خیابان زند در طول سه دوره تاریخی، متأثر از دیدگاه حاکم، متغیر بوده است. به طوری که در هر دوره فعالیتی جدید اضافه شده و یا فعالیتی مهم از دوره قبلی در دوره جدید به دست فراموشی سپرده شده است و کالبد تحت تاثیر جهت‌گیری‌های سیاسی و ایدئولوژیک متغیر بوده است. حال سوال اساسی تحقیق این است که عوامل موثر بر منظر خیابان زند و در نتیجه ادراک زیبایی‌شناسی خیابان در نتیجه مداخلات حکومتی چگونه بوده و چه عواملی در این مداخلات دخیل هستند؟

جهت‌گیری‌های زیبایی‌شناسانه دیدگاه حاکم-قاجار

حاکمان این دوره به ویژه فتحعلی شاه و ناصرالدین شاه، برای تثبیت قدرت خود التفات خاصی به هنر داشتند به گونه ای که اهتمام به تثبیت قدرت شاهنشاهی مولد مداخلات زیبایی‌شناسانه‌ای در شهرها شد. این مداخلات حاصل متوسل شدن حاکمان به سه پدیده بود: مدرن‌گرایی به واسطه ارتباط با اروپا و جنگ با روسیه (اتینگهاوزن، ۱۳۷۹: ۳۷ و جکسن، ۱۳۸۷: ۸۹ و شمیم، ۱۳۸۷: ۷۶) که سفرهای اروپا و معاشرت با اروپاییان در گسترش هنر در این دوره به ویژه هنر معماری تاثیر به سزایی گذاشت (دیالافوا، ۱۳۶۱: ۶۸۹ به نقل از علیزاده بیرجندی و ناصری). ارتباط با انگلیس و سفرهای حکام سبب نفوذ گونه‌ای معماری در این دوره شد که پیش از این در معماری سرزمین ما سابقه نداشت. (علیزاده بیرجندی و ناصری، ۱۳۹۳: ۷۳) به واسطه این ارتباط، آشنایی با مصالح جدید و مدرن غیر بومی رواج یافت. بازگشت به عظمت باستانی ایران به واسطه آشنایی فتحعلی شاه با میراث باستانی ایران (چیت‌سازیان و رحیمی، ۱۳۹۱: ۷۵) به طوری که معماری

و «خیابان‌های شهر باید مکان‌هایی برای حیات اجتماعی باشند» (اپلپارد، ۱۳۸۲: ۸۱). در این نوشتار این جنبه زیبایی با لغت ابداعی زیبایی‌شناسی اجتماعی خیابان، تعبیر می‌شود. مراد از این وجه زیبایی خاطرات مشترکی است که شهروندان از فعالیت‌های صورت گرفته در خیابان دارند و در واقع وجه ذهنی زیبایی در ادراک شهروندان از کاربری‌های اجتماعی و حضور مردم در خیابان است که منجر به شکل‌گیری خاطره‌های جمعی از خیابان می‌شود.

• زیبایی کالبدی خیابان

زیبایی خیابان در بعد کالبدی آن، مجموعه قواعد شکلی خیابان را در بر می‌گیرد که مولفه‌های آن نامحدود است: تناسبات، رنگ، مقیاس، خط آسمان، ریتم. از بارزترین مولفه‌های کالبدی ناشی از مداخلات دیدگاه حاکم در طول سه دوره تاریخی، کاربری و تعریف فعالیت‌ها، جداره و کفسازی است. کاربری خود از حیث نوع مالکیت (حکومتی-مردمی) و مقیاس (درشت‌دانه-ریزدانه) بر زیبایی خیابان موثر است. هر جا مالکیت دولتی باشد وحدت بصری ناشی از کنترل حداکثری مداخله بیشتر است. هر چه بافت درشت‌دانه تر باشد و تراکم کمتر وحدت بصری عناصر منجر به کیفیت زیبایی کالبدی می‌شود.

• زیبایی‌شناسی تاریخی

زیبایی‌شناسی تاریخی در واقع تعامل زیبایی‌شناسی اجتماعی و کالبدی در بستر زمان است که با شاخص هویت‌مندی از وجوه ذهنی زیبایی است. هرگاه فعالیت‌های مستمر صورت گرفته در خیابان و یا مشخصه‌های کالبدی هویت‌دهنده به خیابان یا هر دو به طور قطع از بین برود، زیبایی تاریخی در آن بخش متزلزل می‌شود.

ویژگی‌های خیابان زند

قسمت اعظم بافت کالبدی خیابان زند در چند دهه اخیر شکل گرفته است. اما به لحاظ تاریخی اصلی‌ترین لایه گسترش شهر شیراز در آستانه مدرنیسم شناخته می‌شود. البته جنبه فعالیتی

جدول ۲. ارزیابی زیبایی‌شناسی خیابان در نتیجه مداخلات دیدگاه حاکم دوره قاجار-ماخذ: نگارن.

نتیجه	شاخص‌های متأثر از دیدگاه حاکم (شهرداری)	معیار	مولفه‌های موثر بر ادراک زیبایی خیابان
خاطره جمعی	کاربری	زیبایی‌شناسی اجتماعی	مردم
	فعالیت		
لذت بصری	کاربری	زیبایی‌شناسی کالبدی	کالبد
	جداره		
	کف		
هویت‌مندی	تداوم	زیبایی‌شناسی تاریخی	تعامل کالبد و مردم در بستر زمان

توپخانه که محل تجمعات سیاسیون و مردم در اعیاد و جشن ها بود. فعالیت‌های تعریف شده در این دوره حاکی از جنبه سیاسی، اجتماعی و فرهنگی خیابان است (تصویر ۱).

• دیدگاه حاکم (اداره بلدیہ)

مداخلات در شهر در این دوره توسط اداره بلدیہ صورت می‌گرفت. از وظایف اداره بلدیہ در شهرهای تهران، شیراز و تبریز "رسیدگی و اهتمام در ساختن همه بناها و وسعت دادن راه‌ها و منظم داشتن آنها و سنگ‌فرش کوچه‌ها و کوره‌های زیر آب و انشاعات همه راه‌های آب و کارهای متعلق به آنهاست و ساختن و بنا کردن بناهایی که مشرف به خراب است و آراستگی و پاکیزه نگهداشتن همه شهر و طور و طرز ساختن همه املاک و زمین‌های خالی و بناهایی که موجود است و ثبت اسامی املاک ... روشن کردن راه‌ها و کوچه‌ها ... ساختن و وسعت دادن میدان‌ها ... از تکالیف اداره امانت شهر است" (آقا محمد طاهر تبریزی، ۱۲۵۳) در اسفندماه سال ۱۲۸۵ نشریه ندای اسلام در مورد وظایف اداره بلدیہ می‌نویسد: "اداره شهر محول به دستگاهی است که او را اداره بلدیہ گویند... شامل یک نفر رئیس و چند نفر اعضا ... تسطیح و تعمیر کوچه‌های بلد، چراغ شبانه و تعمیر پل‌های مخروبه شهر، نظافت اسواق ... نظم و اداره دستگاه اطفائی، ... اداره مریض‌خانه‌های بلد، امحای نقشه و تعمیرات جدید شهر، ... آذین‌بندی شهر ... و اگر کسی خارج و داخل شهر تکلیفی کند، این اداره در چند مجلس با اعضا شهر خود مشاوره می‌کند و بعد از آن با اکثریت آراء، رد یا قبول می‌شود" (نشریه ندای اسلام، ۲۷ محرم الحرام ۱۳۲۵ ه.ق). پس هرگونه مداخله‌ای در شهر زیر نظر اداره بلدیہ بوده به گونه‌ای که حتی تغییر در روزن خانه شخصی هم باید به اداره بلدیہ گزارش شود (همان).

• زیبایی‌شناسی اجتماعی (مردم)

میدان توپخانه در سال ۱۲۷۹-۱۲۸۱ هجری شمسی توسط علا الدوله تعمیر و تزیین شد و چراغ‌های حباب داری اطراف آن نصب شد. هر روز عصر در میدان توپخانه، آب پاشی کرده، موزیک زده می‌شود و تمام صاحب منسبان با لباس نیمه رسمی در آن جا جمع می‌شوند و در این میدان مراسم‌های مختلف مذهبی و فرهنگی برگزار می‌شود (وقایع اتفاقیه، ۱۳۸۳: ۷۰۲-۷۰۸). عمده فعالیت‌های اعمال شده در خیابان در این دوره، فعالیت‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی بود در نتیجه کاربری‌هایی که زیر نظر اداره بلدیہ و حاکم ایجاد می‌شد شامل: میدان توپخانه، بنای کنسولگری بریتانیا و ... از طرفی همجواری بازار وکیل در کنار ارگ کریمخانی، سبب تعاملات مردم و دستگاه‌های حکومتی گشت و در واقع خیابان زند پتانسیل تبدیل شدن به خیابانی

تصویر ۱. تجمع در مقابل قنصلگری انگلیس در خیابان زند دوره قاجار (۱۲۷۷ خورشیدی) - ماخذ: منصور صانع، ۱۳۹۰.

درباری دوران نخست قاجار تجلی میراث عظیم گذشته‌های باستانی است. پایبندی به سنت به این دلیل که قاجاریان خود را وارثان صفویان می‌دانستند (دالمانی، ۱۳۷۸: ۵۴۷). تلفیق مدرن‌گرایی، بازگشت به عظمت ایران باستان و تعهد به معماری سنتی به ویژه عصر صفوی، سبب شکل‌گیری گونه‌ای از ساختمان سازی شد که منبع الهام آن از معماری سنتی و معماری غربی بود و از این دوره به ویژه اواخر دوره قاجاریه این سبک ساخت و ساز در شهرها توسعه یافت و منظر شهرها را دستخوش تغییر قرار داد. البته به دلیل کمبود امکانات فنی سرعت مداخلات و تغییرات بسیار کند بود به گونه‌ای که به نظر می‌رسد منظر شهرها شکل سنتی خود را حفظ کردند و تحولات تجدد گرایانه با سرعت کمی آغاز شد.

خیابان زند در دوره قاجار

براساس سفرنامه شاردن سیاح فرانسوی مربوط به دوره صفویه، حاکمان صفوی دوست داشتند خیابانی مانند چهار باغ اصفهان را در تمامی شهرها بسازند امامقلی خان (حاکم فارس) برای دسترسی به دروازه باغشاه (نزدیک به خیابان زند کنونی) خیابان جدیدی را احداث کرد (شاردن به نقل از ندیم). در نتیجه بستر باقیمانده از خیابان زند در زمان صفوی، محوری است که دو سمت جداره‌های آن باغاتی رسمی مربوط به حاکمان احداث شده بود. در دوره زندیه و با ساخته شدن بناهای زندیه در محله درب شازده و نزدیک به دروازه باغشاه، این خیابان اهمیت خود را حفظ کرد. در همین دوره زمینی از ابتدای خیابان سعدی کنونی تا نزدیک خیابان انوری، را هموار کرده و از آن برای چوگان استفاده می‌کردند که تا اواسط دوره قاجار میدان چوگان وجود داشت. در عهد ناصری و قبل از آن در کنار ارگ کریمخانی میدانی قرار داشت به نام میدان

حکومتی-مردمی را داشت. مالکیت خیابان اصلی شهر به طور کامل دولتی است و باغات احداث شده در دوره صفوی به قوت خود باقی است.

زیبایی‌شناسی کالبدی-قاجار

در دوره قاجاریه، چند باغ جدید در مسیر این خیابان احداث شد. از جمله باغشاه که بعداً به باغ کنسولگری بریتانیا تبدیل شد (ندیم، ۱۳۹۴: ۴۴). گذری با محور قدرتمند ولی به شکل خیابان‌های سنتی، نهرهای آب در دو طرف و درختکاری منظم در طول خیابان، جداره متشکل از تک بناها و باغ‌ها با حداقل مصالح و تزیینات. پس از آن با احداث بنای کنسولگری، جداره بنا به نظر می‌رسد رجعتی به عظمت معماری باستانی ایران دارد و همچنان درون‌گرایی معماری سنتی حفظ شده و جداره‌هایی که در خیابان قرار دارند با حداقل تزیینات مجالی به طبیعت و درختان برای بروز در منظر خیابان می‌دهند پس زمینه به دلیل وجود باغات شامل فضای سبز و زمینه شامل جداره باغ و یا بناهایی حداکثر با ارتفاع دو طبقه است. مصالح عموم خانه‌های محلات شیراز از آجر و گل و چوب است. اما در سال ۱۲۹۹ تعدادی از حکام مانند فرنگستان بر پشت بام منزل خود تخته آهن انداخته‌اند و امید است که در پناه ناصرالدین شاه به اندک زمانی، پشت بام عموم خانه‌های شیراز به تخته آهن اندود شود (حسینی فسایی،

جدول ۲. ارزیابی زیبایی‌شناسی خیابان در نتیجه مداخلات دیدگاه حاکم دوره قاجار- ماخذ: نگارنده.

مؤلفه‌های موثر بر ادراک زیبایی خیابان	معیار	شاخص‌های متأثر از دیدگاه حاکم	نتیجه
مردم	زیبایی‌شناسی اجتماعی	کاربری	ارگ حکومتی بنای کنسولگری میدان توپخانه نزدیکی به بازار
		فعالیت	حکومتی فرهنگی اجتماعی
کالبد	زیبایی‌شناسی کالبدی	کاربری	درشت دانه حکومتی
		جداره	مصالح سنتی در جداره خیابان و به شکل دیوار باغات، جداره‌های بناهای شاخص نظیر کنسولگری تداعی معماری باستانی و شکوهمند ایران
		کف	شن و خاک کوبیده شده
تعامل کالبد و مردم در بستر زمان	زیبایی‌شناسی تاریخی	تداوم	سرعت تحولات در این دوره بسیار کم است به همین دلیل تعامل کالبد و مردم تقریباً روند خود را حفظ کرده است.

خیابان زند در دوره پهلوی

اولین اقدام برای ساخت خیابان امروزی در دوره ناصرالدین شاه با نام «خیابان ناصری» بود (آتشین بار، ۱۳۹۱: ۱۲۳). اما در شیراز تا دوره پهلوی اول، اصطلاح خیابان معنا و مفهوم خاصی نداشت، اصطلاح مرسوم بین مردم در بافت قدیم، کوچه و بازار و طاق بود. خیابان‌ها به عنوان محل پیاده شدن طرح‌های شهری در دوره پهلوی، چنان واجد اهمیت هستند که نخستین نقشه دگرگونی تهران در سال ۱۳۰۹ به عنوان نقشه خیابان‌ها شناخته می‌شود، عنصری مسلط، مختص تردد و لبه عینی تقسیمات نوین سیاسی و اقتصادی (حبیبی، ۱۳۸۲: ۱۶۳). در دوره پهلوی و زمانی که توسعه شهر و ایجاد خیابان‌ها و محله‌های جدید مد نظر قرار گرفت، توسعه از سوی این خیابان در اولویت بود چرا که موقعیت بافت قدیم شیراز و جهات دیگر توسعه به دلیل وجود موانعی نظیر شیب و مسیر حرکت آب، کوه و یا قبرستان ممکن نبود. از طرفی محل ارگ کریمخان و خیابان زند به گونه‌ای بود که به دلیل دسترسی به دروازه ورودی شیراز از سمت شمال و به جهت فرهنگی به دلیل وجود آرامگاه حافظ و سعدی در اولویت بود. در نتیجه در نخستین اقدام خیابان زند ساخته شد و به موازات و عمود بر آن خیابان‌های دیگری احداث شد و بدین ترتیب مهاجرت مردم از بافت قدیم به بافت جدید شهر آغاز شد. تغییر منظر خیابان زند در دوره پهلوی اول (۱۳۲۰-۱۳۰۴ ه.ش.) که توسعه بیشتر از مقابل بازار وکیل تا میدان ستاد امروزی و دوره دوم توسعه در پهلوی دوم (۱۳۵۷-۱۳۲۰ ه.ش.) که توسعه بیشتر از میدان ستاد تا میدان نمازی امروزی صورت گرفت.

• دیدگاه حاکم (شهرداری)

احداث، توسعه و اصلاح معابر به عنوان مهم‌ترین اقدام شهرداری، تحت عنوان «قانون احداث و توسعه معابر و خیابان‌ها» تصویب و بخش‌نامه شد. طبق مهم‌ترین سلسله مقررات نامسازی در سال ۱۳۱۱، احداث بنا در جبهه معابر عمومی بدون کسب جواز کتبی از بلدیه ممنوع اعلام شد. در این مقررات احداث بنای خشتی، چینه‌ای و کاهگلی با ممنوعیت مواجه شد (صفا منش، ۱۳۷۸: ۲۵۶). در سال ۱۳۱۸ قانون «آیین‌نامه پیش‌آمدگی در گذرگاه‌ها» توسط دانشجویان اعزامی به خارج از کشور پایه گذاری و تصویب شد. با اجرای این قانون ساختمان‌های مشرف به بدنه خیابان با اعمال ضوابطی بی تفاوت به محلات کهن پشت خود، نقاب تجدد زدند (حبیبی، ۱۳۸۲: ۱۶۴-۱۶۷). در همین سال‌ها نام بلدیه به شهرداری تغییر می‌یابد. اقدامات شعبه ساختمان اداره بلدیه، با وظایفی از جمله: تخریب ساختمان‌های قدیمی، احداث خیابان، توسعه و تسطیح کوچه‌های عمومی، برداشتن موانع زمینی و هوایی و نظیف شهر (ندیم، ۱۳۹۴: ۶۶) موثر بر تغییرات در

به نظر می‌رسد از سه خصوصیت مداخلات دیدگاه حاکم در دوره قاجار در خیابان زند شیراز، پایبندی به سنت و رجعت به عظمت باستانی ایران در منظر خیابان زند بیشتر از مدرن‌گرایی مشهود است البته به واسطه سرعت کند مداخلات، مدرن‌گرایی تنها در ظهور مصالح مدرن به طور جزئی در این دوره تاثیر داشت و بستری را برای تحولاتی عظیم در دوره پهلوی فراهم کرد.

جهت‌گیری‌های زیبایی‌شناسانه دیدگاه حاکم-پهلوی

حکومت پهلوی همانند هر حکومت دیگری از بنیان‌های نظری و ایدئولوژیک برخوردار بود که تلاش می‌کرد بدین وسیله مشروعیت سیاسی خود را تأمین کند و زاده تغییرات در سیاست‌های جهانی پس از جنگ جهانی اول بود. سلطنت پهلوی اولین حکومتی بود که در ایران از طریق غیر سنتی (کودتا ۱۲۹۹) و به پشتوانه انگلیس‌ها به قدرت می‌رسید. حکومت‌های سنتی پیشین مشروعیت خود را به واسطه فلسفه‌های سیاسی معطوف به دین به دست می‌آوردند اما ایدئولوژی سیاسی پهلوی مبتنی بر چهار ویژگی باستان‌گرایی، ناسیونالیسم اقتدار طلب، سلطنت جویی و تجدد گرایی بود (اسماعیلی، ۱۳۸۸: ۲۹). پدیده ناسیونالیسم معاصر یا نوین تلاشی بود برای جایگزین کردن علائق ملی به جای وابستگی‌های قومی و دینی که به طور معمول متضاد با پدیده جهان‌گرایی (Inter-nationalism) شمرده می‌شد. مهدی قلی هدایت (ملقب به مخبر السلطنه - ۱۲۴۳ - ۱۳۳۴ ه.ش.) از درباریان رضا شاه در خاطراتش می‌نویسد: «تغییر اسامی شهرها و بنادر بی حکمت نبود، همه این نوکردن‌ها و تجددخواهی‌ها زمینه‌ای بود برای تضعیف در عقاید و تغییر ... حتی دلیل خرابی دروازه‌ها را کشیدن خیابان‌ها دانستند و آن دلیل علمی بود که بر این موضوع تخریب، اروپاییان هم افسوس خوردند». ایدئولوژی باستان‌گرایی در راستای ملی‌گرایی، بیشترین تاثیر را بر مداخلات در شهرها گذاشت. باستان‌گرایی در عصر پهلوی با دو مقوله دیگر همراه است: دین‌زدایی و غرب‌گرایی. بدین صورت که در جهت استحکام باستان‌گرایی و نیز توسعه و نوسازی، هر آنچه مانع دینی بود برداشته شد و هر آنچه جدید و غربی بود به خدمت گرفته شد (کیانی، ۱۳۸۳). وانمود می‌شد که رضا شاه قرار است گذشته با عظمت ایران باستان را در کنار ارزش‌های جدید غرب احیا کند در نتیجه پیوندی میان ایران جدید و باستان برقرار می‌شود. ایدئولوژی حکومت پهلوی دوم در امتداد ایدئولوژی پهلوی اول شکل می‌گیرد. با این تفاوت که در دوره پهلوی دوم ارزش‌های لیبرال دموکراسی به تدریج در جامعه نفوذ می‌کند و بر این اساس شاه تلاش می‌کند با بهره‌برداری شکلی از مفاهیمی چون آزادی، حکومت، مردم، تساوی حقوق زن و مرد و به ویژه توسعه آموزش ایده‌های محافظه کارانه خود را مشروعیت بخشد (اسماعیلی، ۱۳۸۹: ۳۹).

۱۳۳۵ تا ۱۳۵۷، دو نهاد سیاسی و اجتماعی، استانداری و ستاد مرکزی ارتش ساخته شد. با ساخته شدن استانداری، بسیاری از باغات زمان قاجار از بین رفت و تبدیل به بافت مسکونی شد.

• زیبایی‌شناسی کالبدی

در ابتدای دوره اول توسعه گاراژ ایران پیمان به شیوه سنتی و جداره‌ای بسیار زیبا در سال ۱۳۱۰ ساخته شد. با ساخت بناهای فاخر (نظیر دادگستری، بانک ملی، بانک سپه و...) با معماری به سبک باستان‌گرایی، رفته رفته کالبد خیابان در حال تغییر و تحول بود. در دوره رضا شاه (دوره اول توسعه) با بروز تحولات اداری و تاسیس اداره ثبت اسناد و تهیه بنجاق ملکی، بسیاری از املاک بزرگی که به چند خانواده تعلق داشت به دو یا چند قسمت تقسیم شد و در نتیجه بافت درشت دانه چند مالکیتی تبدیل به بافت ریزدانه تک مالکیتی شد و همچنین الگوی گسترش، افزایش واحدهای تجاری خارج از بافت قدیم برای عرضه کالاهای جدید غیر بومی بود و دکان‌هایی از بازار که در اثر ساخت خیابان جدید از بین رفته بود به کنار خیابان انتقال یافت (ندیم، ۶۱). آغاز تغییر کاربری‌های درشت دانه با مالکیت عمومی به ریزدانه با مالکیت خصوصی از دوره اول توسعه در زمان پهلوی است. با تغییر کاربری‌ها در دوره دوم توسعه با حضور کاربری‌هایی نظیر سینما و مغازه‌های تجاری، جداره‌های ساده و بی تکلف باغ‌های قاجاری با حداقل مصالح جای خود را به تابلوهای تبلیغاتی دادند. ساخت دانشگاه، بیمارستان نمازی، سازمان هلال احمر و بناهای مسافرخانه و... با سبک معماری دوره پهلوی دوم (بین‌الملل) رواج داشت. شاخص‌ترین بنا با معماری سبک بین‌الملل ساختمان شهر و روستا بود که با نمایی از سنگ و شیشه و به صورت خطوط راست گوشه مستطیلی هم اکنون نیز وجود دارد. در سال ۱۳۰۵ طبق دستور رضاخان، خیابان زند آسفالت شد. در این دوره کاشت درخت و ایجاد نظام آبیاری مورد اهتمام شهرداری بود (شعبانی و کامیاب، ۱۳۹۱: ۸۷). جوی‌های متصل به هم در شهرهای سنتی به شیوه جدید حفظ شد. در سال ۱۳۳۸ خیابان به صورت بلوار در آمد و درختان دوره قاجار که برای ساخت چهارباغ کاشته شده بودند، وسط بلوار قرار گرفتند. یکی از مهم‌ترین فناوری‌های تاثیرگذار بر منظر خیابان زند در این دوره تاسیس اداره برق در سال ۱۳۰۷ و تامین روشنایی خیابان زند است.

انقلاب اسلامی تا کنون

• دیدگاه حاکم

در سال ۱۳۵۹ شهرداری منطقه یک شیراز تاسیس شد با تقسیم شهرداری به مناطق گوناگون دیدگاه حاکم بر خیابان زند چندپاره شد. در دوره قاجار اداره بلدیة، پهلوی اداره شهرداری و در حال

منظر خیابان زند بوده است. در سال ۱۳۰۵ اداره بلدیة جهت خیابان کشی، اقدام به تخریب طاق واره‌ها و منازل که در معابر قرار گرفته بود می‌کند. از سال ۱۳۰۸ تا ۱۳۲۰ شمسی از بلدیة شیراز اطلاعات دقیق و کافی در دست نیست. در ۱۲ بهمن ۱۳۲۲ شهرداری شیراز فعالیت شهرسازی خود را در حوزه خیابان زند چنین معرفی می‌کند: طرح‌ریزی و حفر جدول خیابان زند تا انتهای خیابان، تسطیح پیاده‌روی خیابان زند، تعمیر مجاری آب داخل شهر و ساختمان کریم‌خانی، در این دوران معضل اصلی شهرداری مسئله آب است (ندیم، ۸۳). به گفته کسبه قدیمی در دوره پهلوی انتخاب مصالح نما و رنگ مصالح و کاشت گیاهان به طور کامل توسط شهرداری تعیین می‌شد و مردم موظف به آبیاری گیاهان و نظیف حریم خود بودند که پس از انقلاب اسلامی، نظافت معابر و رسیدگی به گیاهان به عهده شهرداری است.

• زیبایی‌شناسی اجتماعی (مردم)

در دوره پهلوی کاربری‌های جدید شهر در این منطقه به سرعت در حال رشد است. در دوره اول توسعه با تغییر در سیستم عرضه و تقاضا کاربری‌های زمان قاجار از بین رفت و کاربری‌های جدیدی ایجاد شد. نخستین مراکز اداری و دولتی در دوره رضا شاه و در نزدیکی ارگ کریمخان در مرحله اول توسعه ساخته شد. میدان توپخانه که در زمان قاجار محلی برای تجمع سیاسیون و اتفاقات سیاسی-اجتماعی بود به بانک ملی و سپه، دادگستری، دارایی و شهرداری تبدیل شد و ارگ کریمخان با تغییر کاربری به زندان تبدیل شد. لزوم ساخت و سازه‌های تازه و متعدد در حکومت جدید که بیشترین سهم را از این عمران و نوسازی نهادها و سازمان‌های دولتی داشتند، زمینه بسیار مناسبی برای بیان ناسیونالیستی و باستان‌گرایانه در معماری به وجود آورد (کیانی، ۲۶). با ورود گسترده اتومبیل در این دوره کاربری گاراژهای مسافربری حال و هوای اجتماعی-اقتصادی خیابان را تغییر داد. گاراژ ایران پیمان (۱۳۱۰) کاربری‌های مدرن فرهنگی از قبیل سینما، مسافرخانه و رستوران در دوره دوم توسعه در این خیابان احداث شدند (ندیم، ۱۳۹۴). این تغییر کاربری و افزوده شدن کاربری‌های جدید فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی مناسبی خیابان را به سمت فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی روزمره سوق داد. ارائه فناوری‌های جدید و مصالح نوین به عموم مردم، دکان‌هایی با مصالح مدرن برای عرضه پوشاک جدید، اتومبیل و مصالح جدید برای ساخت بناهای جدید، شکل گرفت و منظر خیابان زند را تحت تاثیر قرار داد. ساخت اولین هسته‌های شکل‌گیری دانشگاه شیراز (پهلوی سابق) و بیمارستان آموزشی-درمانی نمازی در دوره دوم توسعه سبب تردد روشنفکران و عموم مردم در طول خیابان شد. خیابان زند که تا دوره قاجار خیابانی برای اعیان و اشراف بود اکنون محل تردد روزانه شهری، روستایی، روشنفکر، امی و... شد. از سال

مداخلات حداکثری در عین عدم هم سوئی مداخلات شده است (تصویر ۲).

حاضر خیابان زند با طولی در حدود ۲۳۰۰ متر، زیر نظر چهار منطقه شهرداری شیراز در حال توسعه است. به نظر می‌رسد در این دوره چهار بخشی شدن دیدگاه حاکم بر خیابان منجر به

جدول ۳. ارزیابی زیبایی‌شناسی خیابان در نتیجه مداخلات دیدگاه حاکم دوره پهلوی - ماخذ : نگارنده.

مداخلات دیدگاه حاکم	معیارهای متاثر از دیدگاه حاکم	شاخص	مولفه‌های موثر بر ادراک زیبایی خیابان
اداری، اقتصادی، مسکونی، درمانی، آموزشی	کاربری	زیبایی‌شناسی اجتماعی	مردم
سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی	فعالیت		
درشت دانه با کاربری باغ از میدان نمازی تا ستاد ترکیب درشت دانه و ریزدانه از ستاد تا ارگ کریمخان	کاربری	زیبایی‌شناسی کالبدی	کالبد
تبلیغات جداره های ریز دانه	جداره		
تنوع در مصالح: آهن، بتن، شیشه، آجر و...			
آسفالت کف خیابان و جوی کشی منظم و کاشت درخت در اطراف آب روان	کف		
تغییر کاربری‌ها، عمومی‌شدن خیابان و ایجاد فعالیت‌هایی که به آفرینش خاطرات جمعی میان مردم منجر می‌شد. ولی کالبد خیابان در این دوره به شدت دستخوش تغییر قرار گرفت و تقریباً تمامی باغات دوره قاجار تبدیل به جداره‌هایی با مصالح مدرن شد.	تداوم	زیبایی‌شناسی تاریخی	تعامل کالبد و مردم در بستر زمان

تصویر ۲. نقشه خیابان زند شیراز- خیابانی به طول تقریبی ۲۳۰۰ متر که زیر نظر چهار منطقه شهرداری شیراز می باشد. ماخذ : google earth 2016

• زیبایی‌شناسی اجتماعی

در بخش‌هایی که مالکیت دولتی و کلان و ارگان‌های خصوصی حاکم است، اغتشاش کمتر و نظم و رسیدگی بیشتر است. در بخش‌هایی با مالکیت مردمی (مالکیت خصوصی و مشاع) همان طور که قبلاً اشاره شد، مقیاس خرد هم در اغتشاش بیشتر نقش پررنگی دارد و معمولاً شامل مالکیت خصوصی است. ۷۶٪ از تراکم شهرداری منطقه ۱ به کاربری‌های دولتی اختصاص پیدا می‌کند که همین عامل در نظم و تناسبات بصری این بخش خیابان تاثیرگذار است. در صورتی که شهرداری منطقه دو با خرد شدن مقیاس‌ها و در اختیار دادن این بخش، به گروه‌های مردمی و تبدیل شدن به بافت تجاری ریزدانه بیشترین اغتشاش را به خود اختصاص داده است. نکته جالب در بخش مربوط به شهرداری منطقه ۸ این است که ضلع شمالی تبدیل به بافت تجاری ریز دانه شده است در صورتی که ضلع جنوبی به صورت تک کاربری به ساختمان شهرداری تعلق دارد و یکی از منظم‌ترین بخش‌ها در طول خیابان ضلع جنوبی شهرداری منطقه ۸ است.

• زیبایی‌شناسی کالبدی

حضور آب در تمامی بخش‌های شهرهای سنتی ایران و صدای آن و آبیاری درختان به واسطه حرکت آب در بخش‌های مختلف شهر

(شیبانی، ۱۳۹۴) عنصری هویت‌بخش به خیابان‌ها و کوچه‌هاست. اما در خیابان زند شیراز در سال ۱۳۹۱ شهرداری منطقه ۱ در ابتدا و سه منطقه دیگر با کانال کشی و پوشاندن جوی‌ها در خیابان عنصر آب را از حیات خیابان زند حذف کرد و با هزینه‌ای گزاف، پوشش گیاهی منطقه را به روش قطره‌ای، آبیاری می‌کند. عمده دلایل مهندس تاسیسات گروه مبنی بر پوشاندن جوی و کانال کشی جدید و انتخاب آبیاری به روش قطره‌ای شامل: تبعیت از استانداردهای روز دنیا، کمبود آب و خشکسالی، افزایش عرض خیابان، جلوگیری از آب جمع شدگی، جلوگیری از سوانح برای عابرین پیاده و ... است. آیا بهترین راه حل حذف جوی‌های آب و استفاده از روش آبیاری قطره‌ای است؟ به نظر می‌رسد یکی از عوامل مهم در از بین رفتن هویت خیابان و اغتشاش بصری، حذف جریان آب از خیابان است زیرا تداوم حرکت آب در خیابان سبب پیوند عناصر خیابان به واسطه حضور دائم آب در هر سکانس حرکتی و عامل هم‌پیوندی اجزا بصری در طول خیابان بود. اگر کمبود آب و خشکسالی، به عنوان ضرورت مطرح باشد راه‌حل‌های اثربخش و کل‌نگری می‌توان یافت که منجر به حفظ پیوستگی عناصر طبیعی و ایجاد نظم حاصل از پیوستگی و استمرار حرکت آب می‌شد و تجربه زیبایی‌شناختی‌ای منطبق بر فرهنگ منظر شهرهای ایرانی در خیابان زند را برای مخاطب رقم می‌زند (جدول ۴)

جدول ۴. ارزیابی زیبایی‌شناسی خیابان در نتیجه مداخلات دیدگاه حاکم از انقلاب اسلامی تا کنون - ماخذ نگارندگان.

مولفه‌های موثر بر ادراک زیبایی خیابان	شاخص	معیارهای متأثر از دیدگاه حاکم	مدخلات دیدگاه حاکم
مردم	زیبایی‌شناسی اجتماعی	کاربری	اداری، اقتصادی، مسکونی، درمانی، آموزشی
		فعالیت	سیاسی، اجتماعی، اقتصادی
کالبد	زیبایی‌شناسی کالبدی	کاربری	تبدیل بافت به ریزدانه با تراکم بالا
		جداره	تبلیغات جداره‌های ریز دانه تنوع در مصالح: آهن، بتن، شیشه، آجر و... ساخت یناهایی شاخص نظیر هتل پارس و...
تعامل کالبد و مردم در بستر زمان	زیبایی‌شناسی تاریخی	کف	آسفالت و موزاییک مسیر پیاده. بسیار مغشوش با تنوع زیاد
		تداوم	تغییر کاربری‌ها از درشت‌دانه به ریزدانه. کالبد خیابان در این دوره به شدت دستخوش تغییر قرار گرفت و بافت‌های درشت‌دانه دوره پهلوی نیز به بافت ریزدانه تبدیل و وحدت بصری دچار تکثر شد. فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی و فرهنگی تقریباً از خیابان حذف شد. البته کاربری‌های فرهنگی همچنان حضور دارند ولی مورد بی‌مهری و کم توجهی واقع شده‌اند. و بافت دچار فرسودگی کالبدی و عملکردی شده است.

نتیجه‌گیری

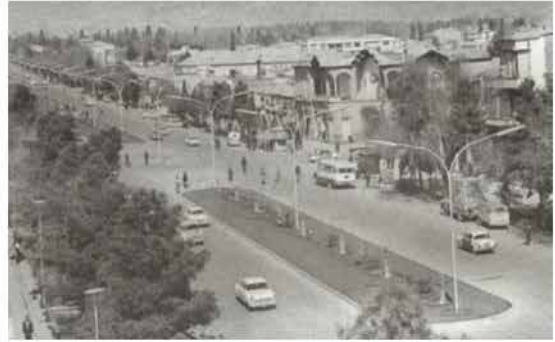
در مداخلات فردگرایانه تصمیم‌گیری نهادهای رسمی در حل مسائل شهری است و نبود نهادهای اجتماعی متشکل از شهروندان آگاه به حقوق شهروندی، منجر به فردگرایی در تصمیم‌گیری‌های شهری می‌شود و در واقع نهاد تصمیم‌گیرنده شامل چشم‌هایی است که آنگونه که دوست دارد می‌بیند و گوش‌هایی که آنگونه که دوست دارد می‌شنود. شاید دلیل اصلی تفاوت مدرنیته در ایران و غرب خاستگاه آن باشد. خاستگاه تجددگرایی در غرب اجتماعی ولی در ایران نوواری و تجدد بیشتر ناشی از گرایش‌های سیاسی بود. به همین دلیل نو وارگی در ایران در دوره قاجار و پهلوی در جهت میل به مشروعیت سیاسی حکام بوده است.

۲. تفکر تقلیدی به جای تفکر استنباطی : در تفکر تقلیدی مقلد بدون توجه به بستر به منظور حل مسئله با کپی برداری از فناوری‌های کشورهای توسعه یافته بدون توجه به زیربنای فلسفی تعامل با محیط در بستر خود، معضلاتی را برای خیابان رقم می‌زند. نکته جالب توجه در این تقلیدها نظام سلسله مراتبی آن است. به طوری که تقلید در شیراز از نوع درجه دو است که خود وابسته به مقلد درجه یک تهران به عنوان قدرت برتر و به روزتر است.

۳. سرعت مداخلات : در دوره قاجار سرعت رشد تغییرات و مداخلات به دلیل عدم دسترسی به فناوری‌های شتاب دهنده در اعمال تغییرات، کم بود به همین دلیل منظر خیابان از حیث کالبدی کمتر دچار اغتشاش بصری شد. ولی از دوره پهلوی به ویژه بعد از انقلاب سرعت مداخلات توسط عمال حکومتی، سبب برهم خوردن تداوم رابطه مردم و کالبد شده است.

سیر این مداخلات در طول حدود ۱۱۰ سال حاکی از آن است که در دوره قاجار پابندی به نظام سنتی هنوز در شهر شیراز حاکم است و خیابان زند گذری سنتی است که میل به تجددگرایی به دلیل سرعت کند مداخلات کمتر فرصت بروز می‌یابد. در دوره پهلوی اول نگاه قانونمدار حاصل از مشروطیت و خصلت مستبد رضا شاه بستری را برای تحولی عظیم در ساختار خیابان زند فراهم کرد. در ابتدای توسعه رضاخانی سعی در خیابان‌کشی‌های منظم در شهرها، سبب شد که اهتمام شهرداری معطوف به خیابان‌کشی شود و کمتر بناها و کاربری‌های جدیدی به خیابان اضافه شد در اواسط دوره پهلوی اول نگرش باستان‌گرایانه به معماری سبب تغییر در کالبد خیابان شد و مصالح خشتی گلی دیوارهای باغی قاجار رفته رفته جای خود را به بناهایی رفیع که نشان از شکوه پادشاهی رضا شاه داشت، دادند. در دوره پهلوی دوم سیاست‌های فرهنگی محمدرضا شاه سبب شد که کاربری‌ها با رشد فزاینده‌ای در طول خیابان اضافه شود و از طرفی فروش نفت و رشد اقتصادی و تعامل با آمریکا و اروپا بستری را فراهم کرد که میل به تجددگرایی تحت لوای دنیای غرب که زمانی در مخیله قاجاریان هم نمی‌گنجید، در این دوره به اوج خود برسد. پس از انقلاب اسلامی و سیاست تعدیل قدرت و تقسیم آن به بخش‌های کوچک‌تر سبب شد در طول خیابان مداخلات چند پاره شود (تصویر ۳). مشخصه مداخلات جز نگر صورت گرفته توسط نهادهای رسمی فاعل و جامعه منفعل با ویژگی‌های زیر قابل بررسی است :

۱. فردگرایی شدید و هرج و مرج گرا (نمادگرایی فردی به جای نماد گرایی اجتماعی) : به نظر می‌رسد مشکل اصلی

تصویر ۳. سیر تکامل کالبدی اجتماعی اطراف ارگ کریمخان (میدان شهرداری) از زمان قاجار تا کنون. بالا سمت راست. رژه سربازان هندی در خیابان زند دوره قاجار. (۱۲۹۱ خورشیدی) - باغ کنسولگری انگلیس در تصویر قابل مشاهده است. ماخذ: کتاب بیاد شیراز. بالا سمت چپ. خیابان زند شیراز دوره پهلوی (۱۳۰۷-۱۳۰۸ خورشیدی). باغ کنسولگری انگلیس در عکس قابل مشاهده است. ماخذ: کتاب بیاد شیراز. وسط سمت راست. خیابان زند دوره پهلوی (دهه چهل خورشیدی) باغ کنسولگری و دیگر باغات از بین رفته، پوشش گیاهی تغییر کرده و بافت شروع به تجزیه شدن می‌کند. ماخذ: کتاب بیاد شیراز. وسط سمت چپ. خیابان زند در دوره پهلوی (دهه ۵۰ خورشیدی) حرکت پیاده و سواره. ماخذ: شیراز قدیم-منصوری. پایین خیابان زند امروز. عدم کنترل وسایل نقلیه از بین رفتن بافت فرهنگی و کم توجهی به آن. بافت فرسوده، ریزدانه با حداکثر تبلیغات و ...

فهرست منابع

- آتشین بار، محمد. (۱۳۹۱). رویکرد منظرین در تحلیل خیابان. پایان نامه دکتری معماری منظر دانشگاه تهران.
- آتشین بار، محمد و منصوری، سید امیر و شیبانی، محمد مهدی. (۱۳۹۱). نظم عنصر اصلی در تحلیل علمی منظر خیابان. مجله باغ نظر. شماره ۲۳، ص ۹۳-۱۰۲.
- اسماعیلی، حمیدرضا. (۱۳۸۸). فرهنگ سیاسی حاکم در دوران پهلوی. فصلنامه مطالعات تاریخی، شماره ۲۶، ص ۲۷-۶۵.
- اتینگهاوزن، ریچارد و همکاران. (۱۳۷۹). اوج های درخشان هنر ایران. ترجمه هرمز عبدالهی و رویین پاکباز. تهران: نشر آگه.
- جکسن، آبراهام والتاین ویلیامز. (۱۳۸۷). سفرنامه جکسن: ایران در گذشته و حال. ترجمه: منوچهر امیری و فریدون بدره ای. تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.
- پاکزاد، جهاننشا و ساکی، الهه. (۱۳۹۳). تجربه‌ی زیبایی‌شناختی محیط. نشریه هنرهای زیبا، ۱۹(۳): ۵-۱۴.
- حبیبی، سید محسن. (۱۳۸۲). از شار تا شهر. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- حبیبی، سید محسن. (۱۳۸۴). شرح جریان های فکری معاصر و شهرسازی در ایران معاصر. سومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد دوم، ص ۹-۳۴.
- حسینی فسایی، میرزا حسن. (۱۳۷۸). فارسنامه ناصری. تصحیح و تحشیه دکتر منصور رستگار فسایی. تهران: انتشارات امیر کبیر.
- زیباکلام، صادق. (۱۳۷۴). ما چگونه ما شدیم؟. تهران: انتشارات روزنه.
- شعبانی، امامعلی و کامیاب، جمال. (۱۳۹۱). سیاست شهری در تاریخ معاصر ایران (۱۳۲۰-۱۳۹۹ ه.ش) با تاکید بر فضاهای عمومی شهر تهران. مجله باغ نظر، شماره ۲۳، ص ۸۳-۹۲.
- شمیم، علی اصغر. (۱۳۸۷). ایران در دوره سلطنت قاجار قرن سیزدهم و نیمه اول قرن چهاردهم. تهران: نشر بهزاد.
- شیبانی، محمد مهدی و اسماعیل دخت، مریم. (۱۳۹۴). شاربغ ایرانی، جایگاه باغ ایرانی در منظر شهری. مجله منظر، شماره ۳۳، ص ۱۴-۲۱.
- صانع، منصور. (۱۳۹۰). شیراز دوره کودکی ما، عکس‌های قدیم شیراز. تهران: صانع.
- صانع، منصور. (۱۳۸۰). بیاد شیراز، عکسهای قدیم شیراز. تهران: صانع.
- صفامنش، کامران. (۱۳۷۸). تحولات معماری و شهرسازی در سال های ۱۲۹۹-۱۳۲۰. ج ۲. دومین کنگره معماری و شهرسازی ایران. ارگ بم- کرمان. تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- علیزاده بیرجندی، زهرا و نصری، اکرم. (۱۳۹۳). پیوندهای هنر و سیاست در عصر قاجار و پیامدهای آن. مجله باغ نظر، شماره ۴۲، ص ۶۷-۷۸.
- فرصت شیرازی، محمد نصیر. (۱۳۷۷). آثار عجم. تصحیح از دکتر منصور رستگار فسایی. جلد ۱ و ۲. تهران: انتشارات امیر کبیر.
- کیانی، مصطفی. (۱۳۸۳). معماری دوره پهلوی اول. تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- منصوری، سید امیر. (۱۳۹۴). معماری منظر در تهران امروز. مجله منظر، شماره ۳۱، ص ۱۱۶-۱۱۹.
- ندیم، مصطفی. (۱۳۹۴). خیابان کریم خان زند شیراز. شیراز: انتشارات فارس شناسی.
- وقایع اتفاقیه. (۱۳۷۶). به کوشش سعیدی سیرجانی. تهران: نشر پیکان.